

11 LEXIKOLOGIE

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Také tato kapitola obsahuje český text a paralelní německý text. Texty se zabývají otázkou lexikologie, tvorbou slov,

CÍLE KAPITOLY

vysvětlit, čím se zabývá lexikologie, popsat jak se vytváří slovník, srovnat jednotlivé druhy tvorby slov, objasnit hlavní odborné pojmy

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

lexikologie, lexikografie, sémantika, onomastika, lexém, slovníky, odvozování, derivace, internacionalismy

Lexikologie, Semasiologie, Onomasiologie, Etymologie, Onomastik, Lexikografie, Lexem, Wörterbuch, Komposita, Derivation

Lexikologie zkoumá lexikum určitého jazyka z hlediska kvantity, tj. z hlediska frekvence užití určitého lexému (zde úzký vztah lexikologie k lexikografii) a z hlediska kvality, tj. z hlediska významových vztahů lexémů (zde úzký vztah lexikologie k sémantice).

Sémantika je vědní disciplína, která se zabývá slovní zásobou, významem slov a vět. Zkoumá i nejazykové systémy. Sémantika tradiční studuje význam slov, významové posuny a vztahy mezi významy slov (odtud vztah lexikologie a sémantiky)

Sémantika moderní – vedle významu slov studuje význam větný – odtud vztah k pragmalinguistice (presupozice, ilokuční akt, performativní sloveso) a k syntaxi (povrchová struktura věty: kategorie syntaktické, subjekt, predikát, objekt atd.) a hloubková struktura věty (sémantické kategorie: agens, patiens, děj, nástroj)

Onomastika zkoumá vlastní jména, tj. hlavně jejich typy, způsob tvoření a ty vlastnostmi, kterými se liší od jmen obecných.

(Černý 2008, 147)

Lexém je jednotka na rovině slovní zásoby (lexika). „Slovo“ je pojem použitelný na různých rovinách: na rovině morfologické jsou slova zařazována ke slovním druhům (slovní druhy ohebné a neohebné). Např. substantivum jako ohebný slovní druh a jeho gramatické kategorie (srov. Morfologie). Na rovině syntaktické má substantivum funkci subjektu nebo objektu (odtud pojem syntaktické substantivum (srov. Syntax). Na rovině sémantické je definováno jako jméno věcí nebo bytostí atd.

Lexikum je soubor všech lexémů daného jazyka. **Lexikografie** zkoumá slovní zásobu (lexikum) a zachycuje je ve formě slovníků.

1.1 Způsoby obohacování slovní zásoby

Při pohledu do slovníku zjistíme, že v každém jazyce je poměrně málo slov základních, tj. takových, která není možné odvodit od jiných. Naprostá většina jsou slova odvozená. Hlavními procesy, které umožňují rozšiřovat slovní zásobu je odvozování, skládání a z pohledu sémantiky výpůjčky. Např. základem je *voda* a slovo od něj odvozené vzniklé derivací, tj. odvozováním je např. *vod-ní*. Slovo složené vzniká kompozicí, tj. skládáním, např. *vodo-vod*, sousloví *vodní dýmka*. (Černý 2008, 150)

Slovo odvozené vzniká odvozováním pomocí prefixu (pod-vod), nebo sufixu (pod-vod-ník). **Odvozením** vzniká nová lexikální jednotka, jejíž význam je určen významem prefixu nebo sufixu. Proces odvozování je přitom u každého jazyka odlišný.

Srov. např. česká slova odvozená od substantiva *kov* sufixem *-ář* s významem konatelským je odvozeno *kov-ář*, sufixem *-árna* s významem místa děje je odvozeno *kov-árna*, sufixem *-dlina* s významem nástroje je odvozeno *kova-dlina* atd.

Možnosti odvozování (derivace) se odrážejí také na rovině morfosyntaktické. Srov. např. české *z-bled-nout* nebo *roz-plakat (se)*.

Internacionalismy

Jsou výpůjčky z jiných jazyků, které byly s malými pravopisnými nebo gramatickými úpravami převzaty z jiných jazyků. (Černý 2008, 155) Pro evropské jazyky byly důležitým zdrojem klasické jazyky latina a řečtina, pro němčinu také francouzština. Při přejímání mezinárodně srozumitelných výrazů se používala jednak celá slova, ale také řada prefixů a hlavně sufixů. Latinské prefixy v češtině zdomácněly: *semestr*, *centimetr*, *decilitr*. Často vedle sebe existují prefixy domácí a „internacionální“ (např. *mezi-* a *inter*) někdy se používají v jednom textu prefixy řecký, latinský a slovanský: *anti-*, *contra-*, *proti-* nebo *mno-*, *uni-*, *jedno-*. (Černý 2008, 157)

Stejně jako u prefixů existují některé internacionalismy, které nemají český ekvivalent, např. *dinosaur* (český překlad by byl hrozný plaz), ale také *pedagogika*, *televize*, *automat* atd. (Černý 2008, 158)

1.2 Slovníky

slovník výkladový obsahuje lexémy patřící jen jednomu jazyku a vykládá (definuje) jejich význam

slovník překladový uvádí lexémy jednoho jazyka s odpovídajícím překladem do jazyka jiného (např. italsko-český slovník, italsko-anglický slovník atd.)

slovník výslovnostní uvádí správnou výslovnost

slovník ortografický uvádí správný pravopis slov

slovník etymologický uvádí původ slov (etimo je nejstarší forma, ke které sahá historie slova). Slovník uvádí písemně doloženou podobu slova spolu se změnami její formy a významu

Typy slovníků	Obsah
1. Výkladové	
1.2 Univerzální	<i>celkový popis světa, který nás obklopuje</i>
1.3 Speciální	<i>popis některého oboru (např. filozofický slovník)</i>
2. Jazykové překladové	
2.1 Dvojazyčné	<i>např. česko-anglický nebo anglicko-český; dělí se podle rozsahu, tj. počtu zahrnutých</i>
2.1.1 Kolibří	<i>hesel; pro běžnou práci jsou nejvhodnější</i>
2.1.2 Malé	<i>středně velké slovníky, které obsahují</i>
2.1.3 Střední	<i>okolo 30 – 40 tisíc hesel a dostatečnou</i>
2.1.4 Velké	<i>zásobu frazeologismů</i>
2.2 Vícejazyčné	<i>kdysi oblíbené, dnes ojedinělé (nedostatky)</i>
3. Jazykové speciální	
3.1 Ortografické	<i>např. „Pravidla českého pravopisu“</i>
3.2 Etymologické	<i>u každého výrazu uvádějí jeho původ</i>
3.3 Synonym	<i>Nabízejí synonyma (vhodné pro překladatele)</i>
3.4 Frazeologické	<i>zaměřují se na frazeologismy, přísloví atd.</i>
3.5 Slangové	<i>zkoumají slovní zásobu sociolektů (slangů)</i>
3.6 Terminologické	<i>terminologie jednoho nebo několika oborů</i>
3.7 Technické	<i>zaměřeny na překlad technické literatury</i>
3.8 Autorské	<i>slovní zásoba spisovatele nebo jediného díla</i>
3.9 Frekvenční	<i>řadí výrazy podle četnosti výskytu, ne abecedně</i>

(Černý 2008, 160)

Slovníkové heslo¹

Slovníkové heslo je základní jednotkou slovníku. Liší se podle typu slovníku, ale většinou je to odstavec v tištěném nebo podstránka v elektronickém slovníku. Každý slovník si definuje vlastní strukturu hesla a ta je pak společná všem jeho heslům. Součástí mohou být také různé zkratky definované pro daný slovník, které umožňují zeshlílit text a tím i výslednou tištěnou publikaci.

ukázka hesla (SSJČ)

palivo, -a s. (6. j. -u) hořlavá látka určená k tomu, aby spalováním vydávala tepelnou n. pohonnou energii: zásobit domácnost p-em dřívím a uhlím, topivem, otopem; petrolej jako p.; náhradní p-a, ministerstvo paliv a energetiky; tech. tuhá p-a (uhlí, dřevo ap.); kapalná p-a (petrolej, benzín ap.); plynná p-a (svítiplyn ap.); přirozená p-a vyskytující se v přírodě a použitelná bez dalších úprav (např. uhlí); umělá p-a získávaná zpracováním paliv přirozených (koks, svítiplyn ap.) n. vyrobená z jiných surovin (líh, acetylén ap.); fyz. jaderné p. materiál štěpitelný neutrony (např. uran, thorium, plutonium), z kt. se získává (v reaktoru) energie, reaktorové palivo

části hesla

lemma: palivo

gramatické informace: -a s. (6. j. -u)

sémantická definice: hořlavá látka určená k tomu, aby spalováním vydávala tepelnou n. pohonnou energii

příklady: zásobit domácnost p-em dřívím a uhlím, topivem, otopem; petrolej jako p.; náhradní p-a, ministerstvo paliv a energetiky;

---

¹ https://is.muni.cz/el/1490/jaro2014/SPUSZJ/um/SPUSZJ_09b_-_Uvod_do_ZJ_lexikografie_CZJ.pdf [29. 3. 2020]

ustálená spojení, termíny z různých oborů:
 tech. tuhá p-a (uhlí, dřevo ap.); kapalná p-a (petrolej, benzín ap.); plynná p-a (svítiplyn ap.); přirozená p-a vyskytující se v přírodě a použitelná bez dalších úprav (např. uhlí); umělá p-a získávaná zpracováním paliv přirozených (koks, svítiplyn ap.) n. vyrobená z jiných surovin (líh, acetylén ap.);
 fyz. jaderné p. materiál štěpitelný neutrony (např. uran, thorium, plutonium), z kt. se získává (v reaktoru) energie, reaktorové palivo

synonyma: ...

SÉMANTIKA

Sémantika je nauka, která se zabývá významem. Z pohledu lingvistiky zkoumá význam jednotlivých slov, významovou složku jazykového znaku. Už starověcí a středověcí filozofové se zajímali o význam slov, ale systematicky tuto problematiku zpracovali francouzští lingvisté, zejména M. Breál a A. Meillet.

Základní sémantické pojmy

Termín	Označuje	Příklady
synonymie	dvě slova mají stejný význam	<i>hezký/pěkný</i>
homonymie	dvě slova mají stejný tvar	<i>bíli/bíli</i>
polysémie	jedno slovo má různé významy	<i>vlna</i>
hyponymie	nadřazený a podřazený pojem	<i>zvíře/pes</i>
antonymie	dva konce graduálního vztahu	<i>vysoký/nízký</i>
komplementárnost	jedno slovo je popřením druhého	<i>živý/mrtvý</i>
solidárnost	vzájemná souvislost dvou pojmů	<i>uši/slyšet</i>
příčinnost	jeden pojem je příčinou druhého	<i>zabit/zemřít</i>
inverze	dvě slova s převráceným významem	<i>kupovat/prodávat</i>

(Černý 2008, 164)

- vztah mezi formou lexému a obsahem = vztah označujícího k označovanému
- obsah lexému x více významů (srov. homonymie a polysémie)
- význam x pojem – jeden pojem lze vyjádřit více lexémy (srov. synonymie)
- významové (sémantické) rysy slova/lexému a jejich poměr –
- význam lexému členitelný na rysy (muž = živ, sapiens, maskulinum) + hierarchické uspořádání (hyponymie)
- pojem „jazykových polí“ = studium lexika z hlediska částí slovní zásoby (pole asociací = lexémy spojené asociacemi, morfologické = lexémy spojené stejným kořenem nebo afixem, pole syntagmatické = soubor syntagmat s týmž slovem)

LEXIKOLOGIE

Die Lexikologie ist die sprachwissenschaftliche Disziplin, die den Wortschatz einer Sprache und seine Entwicklung betrachtet. Teildisziplinen der Lexikologie sind:

Semasiologie, 'Bedeutungslehre', befasst sich mit der Frage, was ein einzelnes Lexem /Wort bedeutet.

Onomasiologie 'Bezeichnungslehre' widmet sich der Problematik, mit welchem sprachlichen Ausdruck eine bestimmte Sache (z.B. in verschiedenen Sprachen) bedeutet.

Etymologie sucht nach den Wurzeln und dabei auch der Bedeutungsentwicklung von Lexemen.

Historische Lexikologie untersucht die Veränderung von Wortschatze (diachronische Entwicklung u.a. in Bezug auf Archaismen, Neologismen, Entlehnungen, und des Bedeutungswandels von Lexemen.

Soziolinguistische Lexikologie widmet sich der diasystemischen Gliederung des Wortschatzes (Dialekt, Slang usw.)

Onomastik 'Namenkunde' ist wesentlich älter als die Lexikologie, befasst sich mit der Entwicklung von Namen.

Lexikografie ist eine Nachbarschaft der Lexikologie, die sich mit dem Schreiben und Analyse von Wörterbüchern.

GRUNDBEGRIFFE

Das Wort ist die Grundeinheit der Lexikologie, exakt lässt sich der Begriff nicht definieren.

Das Lexem ist die die Grundeinheit des Wortschatzes, und damit der Grundbegriff der Lexikologie. Ein Lexem ist ein Lexikoneintrag, der mindesten ein Grund- oder Basismorphem enthält. Es kann aus mehreren Morphemen (bei Wortbildungskonstruktionen) und auch mehreren Wörtern bestehen.

Wortbildung ist die Bildung neuer Wörter durch Kombination vorhandener Wörter oder mit Wortbildungselementen nach bestimmten Strukturtypen oder Mustern. Es gibt unterschiedliche Wortbildungstypen.

WORTBILDUNGSTYPEN

Komposition ist eine Wortbildungskonstruktion mit mindestens zwei Grund- oder Basismorphemen, dabei entsteht ein Kompositum (Neutrum, Pl. Komposita). Es lassen sich folgende Formen von Komposita unterscheiden:

Determinativkomposita: Komposita mit Bestimmung- und Grundwort: *Haustür*, das Determinans *Haus* bestimmt das Determinatum *Tür* näher.

Possessivkomposita: *s Rotkäpfchen* (Mädchen, das eine rote Kappe trägt), *r Blaustrumpf* (eine ältere unverheiratete Frau). Wie die Beispiele zeigen, entstehen diese Komposita aufgrund klischeehafter Vorstellungen über typische Eigenschaften bzw. Kleidungsgewohnheiten.

Zusammenbildungen: Komposition auf der Basis einer Wortgruppe oder eines ganzen Satzes: *s Vergissmeinnicht* (eine Blumenart) *r Besserwisser* (ein Mensch, der immer besser zu wissen glaubt als die Anderen), *r Sauregurkenzeit* (die Zeit, in der Geschäfte schlecht laufen bzw. nichts passiert).

Kopulativkomposita: Die Komponenten gehören der gleichen Wortklasse an, stehen in einem additiven Verhältnis und sind im Sinne einer Aufzählung gleichgeordnet: *schwarzweiß*, *finnisch-schwedische* (Grenze/Beziehungen), *rotgrün*

DERIVATION / ABLEITUNG

Man unterscheidet explizite und implizite Derivation und Konversion

Explizite Derivation/Ableitung oder Affigierung:

Präfixbildung (Präfixierung): *suchen* > *versuchen*, *Fahrt* > *Abfahrt*

Suffixbildung (Suffixierung): *Ende* > *endlich*, *gleich* > *Gleichung*, *Fax* > *faxen*

Implizite Derivation/Ableitung

Nullableitung: *r Versuch* < *versuchen*, *r Rat* < *raten*

Konversion: Wortänderung ohne formale Abweichung: *versuchen* > *s Versuchen*

Kurzwortbildung

Beispiele: *Labor[atorium]*, *Auto[mobil]*, *[Omni-]Bus*,

Silbenwörter: *Nylon*, *Azubi*, *HiFi*

Initialwörter: *GmbH*, *AG*, *SPD*, *USA*, *UNO*, *NATO*, aber auch *S-Bahn*, *U-Boot*

Langenscheidts Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache auf einen Blick:

- Ko-lum-ne** die; -, -n; **1** ein Teil e-r Zeitung od. Zeitschrift, in dem derselbe Journalist regelmäßig Beiträge zu bestimmten Themen schreibt || -K: **Klatsch-; Zeitungs-** || NB: ↑ **Glosse 2** **geschr.** e-e Reihe von Zeilen in e-r Zeitung od. e-e Reihe von Zahlen, die (in e-r Spalte) untereinanderstehen || zu **1** **Ko-lum-nist** der; -en, -en
- Ko-ma** das; -s, -s / -ta; *mst Sg*; der Zustand, in dem sich ein Mensch befindet, wenn er (bes mit schweren Verletzungen) sehr lange ohne Bewußtsein ist <im K. liegen; aus dem K. nicht mehr erwachen>
- Kom-bi** der; -s, -s; ein Auto mit e-m relativ hohen u. langen Gepäckraum, das von hinten beladen wird || K-: **Kombi-, -wagen**
- Kom-bi-** *im Subst. betont, wenig produktiv*; für verschiedene Zwecke verwendbar; die **Kombimöbel**, der **Kombischrank**, die **Kombizange** || zu **Kombizange** ↑ Abb. unter **Werkzeug**
- Kom-bi-nat** das; -(e)s, -e; *Kollekt, hist (DDR)*; e-e Einheit aus mehreren Betrieben (in der Industrie od. Landwirtschaft), die ihre Waren gemeinsam produzierten || -K: **Industrie-, Textil-**
- Kom-bi-na-tion** [-tsion]; die; -, -en; **1** e-e geistige Leistung, durch die Fakten, Wissen u. Beobachtungen logisch u. sinnvoll miteinander verbunden werden ≈ das Kombinieren (1) <e-e brillante, scharfsinnige K.>: *Der Detektiv löste seine Fälle oft durch verblüffende Kombinationen* || K-: **Kombinations-, -gabe, -vermögen 2** die Zusammenstellung verschiedener Dinge zu e-r Einheit ≈ das Kombinieren (2): *e-e geschmackvolle K. von Farben* || K-: **Kombinations-, -möglichkeit, -präparat** || -K: **Farb- 3** e-e feste (Reihen)Folge von Zahlen, die man auf e-m (Zahlen)Schloß einstellen muß, um z. B. e-n Safe zu öffnen: *j-m die K. für e-n Safe verraten* || K-: **Kombinations-, -schloß** || -K: **Zahlen- 4** ein Kleidungsstück, bei dem Hose u. Hemd od. Hose u. Jacke aus einem Stück sind || -K: **Flieger-, Gymnastik- 5** e-e Jacke u. e-e Hose/ein Rock, die gut zusammenpassen u. zusammen getragen werden sollen **6** e-e Folge von **Zügen** (2) bei bestimmten Spielen (z. B. beim Fußball, Schach)
- kom-bi-nie-ren**; *kombinierte, hat kombiniert*; **vrn 1** (etw.) k. aus bestimmten Anzeichen e-n logischen Schluß ziehen ≈ schließen, folgern: *Sherlock Holmes hatte wieder einmal richtig kombiniert; Er kombinierte sofort, daß hier etw. nicht stimmt*; **vr 2** *etw. mit etw. k.* verschiedene Dinge zu e-m (harmonischen) Ganzen verbinden: *ein grünes Kleid mit e-r gelben Jacke k.*; e-e kombinierte Bahn-Schiffs-Reise || zu **2** **kom-bi-nier-bar** Adj
- Kom-bü-se** die; -, -n; die Küche auf e-m Schiff
- Ko-met** der; -en, -en; ein Himmelskörper, der sich in e-r sehr langen, elliptischen Bahn um die Sonne bewegt u. der am Himmel wie ein Stern mit leuchtendem Schwanz zu sehen ist || K-: **Kometen-, -bahn, -schweif** || NB: *der Komet; den dem, des Kometen*
- ko-me-ten-haft** Adj; sehr schnell (u. spektakulär) <ein Aufstieg (als Künstler)>
- Kom-fort** [-'fo:ʁ] der; -s; *nur Sg*; Geräte, Vorrichtungen o. ä., die das Leben angenehm u. bequem machen: e-e Wohnung, ein Auto mit allem / jedem K. || NB: ↑ **Luxus**
- kom-for-ta-bel** Adj; mit viel Komfort || NB: *komfortabel* → e-e komfortable Wohnung
- Ko-mik** die; -, nur Sg; das, was man an e-r Situation, e-m Witz o. ä. lustig findet, was einen zum Lachen bringt <die unfreiwillige K. e-r Situation; etw. entbehrt nicht der K. (= ist komisch)> || -K: **Situations-**
- Ko-mi-ker** der; -s, -; ein Künstler (bes ein Schauspieler), der die Menschen zum Lachen bringt || hierzu **Ko-mi-ke-rin** die; -, -nen

Genitiv Singular
Nominativ Plural

Angabe zur Sprachebene
(geschriebene Sprache)

typische Verbindungen
(Kollokationen)

Wortbildungselement
als eigener Eintrag

Verweis auf Abbildung

Wortschatz der ehemaligen DDR

Lautschrift nach Duden
Aussprachewörterbuch

Beispiele

Kompositum mit Stichwort am Anfang

Kompositum mit Stichwort am Ende

Angabe der betreffenden
Bedeutung von Zug

3. Person Singular Imperfekt und Perfekt

Gebrauchsmuster (Pattern):
Akkusativobjekt (etw.) kann weggelassen
werden

Synonyme

abgeleitetes Wort

Substantiv wird nur im
Singular verwendet

Hinweise auf sprachliche Besonderheiten

zusätzliche Erklärung in Klammern

KONTROLNÍ OTÁZKA

Popište, jak vznikla tato slova: Tageslicht, Profi, Sprecher, kinderlieb, ZDF, einladen

---

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Vypište si důležité odborné pojmy a vytvořte si z nich česko-německý slovníček. Zamyslete se nad cíli kapitoly. Poznámky vložte do portfolia.

SHRNUTÍ KAPITOLY

Syntax se zabývá tvorbou vět a větnými členy. V češtině i němčině je důležité postavení slovesa ve větě. V němčině navíc větný rámec, tj. postavení finitního a infinitivního slovesného tvaru. Věty se liší podle významu na věty oznamovací, tázací, zvolací a práci. Dále na věty jednoduchou a souvětí, v nich jsou zastoupeny věty hlavní a vedlejší.
